

9 VÝVOJ KNIHTISKU V ZAHRANIČÍ BĚHEM DRUHÉ POLOVINY 16. STOLETÍ

Roku 1540 pronikl knihtisk na kurfiřtský dvůr v Berlíně a zakrátko i do dalších měst, takže během 16. století v **Německu** existovalo již 156 měst hostících toto řemeslo. Z produkce 832 tiskařů je dnes evidováno 87.752 bibliografických jednotek (Kühne), což je dvacetkrát více nežli tou dobou v Čechách a na Moravě. Jako největší centra se profilovaly Kolín/R. (asi 130 dílen), Norimberk (110) a Štrasburk (100). Během následujícího vývoje však tyto lokality zastínil mohutný rozvoj Frankfurtu/M. (228) a Lipska (200), související s mezinárodní prestiží tamních **knižních veletrhů**.

Tyto veletrhy představovaly pro tiskaře, nakladatele, knihkupce i čtenáře pravidelnou možnost knižního obchodu spojeného s prezentací, kontrakty a sledováním konkurence. Jarní a podzimní prodeje, nazývané Büchermesse, byly zahájeny z iniciativy Johanna Fusta a Petera Schöffera st. asi roku 1462 v Mohuči. Město však tížily následky občanské války arcibiskupa Adolfa Nasavského, a veletrh byl 1473 přesunut do příhodnějšího Frankfurtu/M. Zde postupně získával všeevropský ráz. Okolo poloviny 16. století sem zajíždělo již na 200 zahraničních tiskařů a knihkupců, zaštitěných privilegiem německého císaře. Z Čech jsou doloženi mimo jiné Daniel Adam, Jiří Černý, Jan Otmar Dačický, Jiří Melantrich, Michael Peterle st., Pavel Sessius, Jan Schumann st. a Mikuláš Štraus. Frankfurtský veletrh, spoutaný pevným cenzurním a celním řádem, se během 17. století stal centrem jazykově německé literatury, která v románskojazyčné části Evropy nacházela čtenáře jen stěží. Tyto skutečnosti vedly k odchodu celých národních skupin vystavovatelů (po 1625 odmítli účast knihkupci z Benátek, po 1634 Francouzi aj.). Od počátku 18. století frankfurtský veletrh vlivem merkantilismu upadal. K zániku přispěl bojkot domácích účastníků vyhlášený 1764 Philippem Erasmem Reichem na protest proti výměnnému obchodu. Poslední shromáždění se konalo 1765 (časem byl veletrh několikrát obnoven, naposledy 1949).

V **Lipsku** byl konkurenční veletrh založen z Lutherovy iniciativy roku 1545. Konal se také dvakrát ročně. Stejně jako ve Frankfurtu i pro každý běh lipského veletrhu vystavovatelé zpracovávali soukromé nakladatelské a knihkupecké nabídky. Ty byly koncem 16. století oficiálně zakázány ve prospěch společného katalogu obou veletrhů. Ve srovnání s mezinárodní prestiží Frankfurtu měl lipský veletrh zpočátku jen regionální ráz a zasahoval především oblast středního a severního Německa. Také výrazně prezentoval knihy tištěné německy, ale účastníky, chráněné kurfiřtským privilegiem, nezatěžoval celními poplatky. Protestantický ráz města však poněkud limitoval styk s knihkupci katolických zemí, kteří odsud bez potíží vyváželi pouze literaturu vědeckou. Význam lipského veletrhu vzrostl po roce 1765. Kontakty s Prahou byly zprvu ojedinělé (Pavel Sessius, Kašpar Zachariáš Wussin) a zesílily až v druhé polovině 18. století, kdy českou a moravskou obchodní síť ovládli rakouští a němečtí knihkupci. Příkladem mohou být uvedeni Wolfgang Kristián Gerle, Jan Josef Diesbach, Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld či Johann Thomas von Trattner st. V Lipsku měli na bázi komisního obchodu otevřené účty a získané zboží pak s využitím tištěných nabídek rozprodávali ve svých knihkupectvích.

Frankfurt/M. si počal budovat také pozici významného ilustrátorského střediska. Poslední dvě desetiletí 16. století počala totiž zasahovat také Německo krize ilustračního dřevorezu, jehož umělecký i řemeslný potenciál byl vyčerpán. Ačkoli zde už od 40. let 15. století existovala ve sféře volné grafiky dostatečná zkušenost s mědirytem, knižnímu využití bránily rozdílné postupy tisku z výšky a tisku z hloubky (první pokusy byly podniknuty 1479 ve Würzburku). Zobrazovací a reprodukční přednosti ilustračního mědirytu osvědčila až skupina nizozemských rytců přišlých do Frankfurtu/M. a Kolína/R. během 70. let 16. století (Joris Hoefnagel, Franz Hogenberg, Theodor de Bry). Na tomto podhoubí pak rostly výjimečné nakladatelské aktivity Georga Brauna v Kolíně a švýcarských Merianů usedlých ve Frankfurtu/M. O umělecké povýšení ilustrované knihy se také zasloužili nesmírně pilní a invenční manýristé Jost Amman a Virgil Solis st., pracující zejména pro tiskaře a nakladatele Christiana Egenolffa a Sigmunda Feyerabenda.

Christian Egenolff (1502 – 1555) se proslavil zejména samostatným vydáním osmdesáti Behamových dřevorezů nazvaných v latinském vydání *Biblicae historiae artificiosissimis picturis effigiatae* (Frankfurt/M. ca 1534) a v německém znění *Biblische Historien figürlich fürgebildet* (Frankfurt/M. 1535). Těmito cykly započala nepřetržitá linie ústící až v barokních obrazových biblích. Velkého čtenářského ohlasu dosahovala také první vydání knížek o porodnictví Waltra Hermanna Ryffa (1545) nebo o životospprávě od Helia Eobana (1550). Tiskař **Sigmund Feyerabend** (1528 – 1590) byl slavným protagonistou rané německé manýristické knižní kultury. Mezi léty 1559 – 1590 působil jako nakladatel a knihkupec. Feyerabendova původní dřevorezáčská profese umocněná obchodní obratností dala vzniknout firmě, která po půlstoletí bezesbytku ovládala frankfurtský knižní trh. Při výrobě Lutherova německého překladu *Biblia, das ist die gantze Heilige Schrift teutsch* (Frankfurt/M. 1560, přetištěno již 1561) byla při sazbě biblického textu užita poprvé fraktura, která po takřka půlstoleté existenci vlastně teprve nyní prokázala schopnost stát se tiskovým písmem veškeré jazykově německé literatury. Počínaje

rokem 1560 Sigmund Feyerabend angažoval Virgila Solise st., který pro něho v novém, manýristickém duchu připravoval ilustrace zasazené do bohatě komponovaných kartuší. Po jeho smrti nastoupil Jost Amman.

Od roku 1560 po čtyři léta fungovala v Tübingen (resp. v Urachu) soukromá **Tiskárna Hanse Ungnada**, sloužící k šíření protestantské ideologie do Srbska, kam knihtisk pronikl teprve 1552, a Chorvatska, v němž domácí dílny neměly tou dobou dlouhého trvání. Tiskárnu založil a v letech 1560 – 1564 financoval zejména korutanský šlechtic Hans Ungnad von Sonneck, žijící od 1552 v exilu. V dílně vypomáhal spisovatel, překladatel a významný představitel slovinské reformace Primož Trubar, dlící od 1548 takřka trvale v Německu.

Obdobné politicko-geografické problémy provázelo zavedení knihtisku také na území dnešního **Slovenska**, kde po dubiozním, a nadto krátkém trvání (1477 – 1480) se první, kočovní tiskaři objevují až v souvislosti s šířením Lutherova učení. Nejstarší bezpochybně doloženou tiskárnu vlastnil roku 1560 protestant **Gál Huszár** (zemř. 1575) v **Košicích**. Za druhou prokazatelně nejstarší tiskárnu se považuje dílna v **Šintavě**, vedená 1573 – 1578 budapeštským rodákem, slovenským reformačním kazatelem, literátem a editorem **Petrem Bornemisou** (1579 – 1582 byla přeložena na Plavecký Hrad a 1584 do Rohožníku). Slovenský knihtisk tou dobou produkoval knihy pouze v latině, němčině a maďarštině. Teprve **Dávid Gutgesel** (ca 1540 – 1599), slovenský rodák a zakladatel knihtisku v **Bardějově** (1577), připravil první tisk na území Slovenska v národním jazyce (respektive silně slovakizované češtině), totiž Martin Luther *Katechismus, to jest Kratičké obsazení a výklad předních článkův víry a náboženství křesťanského* (Bardejov 1581). Protestantské orientaci knihtisku čelil **Miklós Telegdi** (1535 – 1586), slovenský katolický spisovatel, kněz, administrátor ostříhomské arcidiecéze a zakladatel knihtisku v **Trnavě**. Roku 1577 uzavřel s vídeňským rektorem jezuitské koleje Laurentiem Magiem smlouvu na odkoupení tehdy již nečinné Tiskárny jezuitské ve Vídni (fungovala krátce 1559 – 1567). Tiskárnu převezl počátkem roku 1578 do vlastního domu v Trnavě, kde ji jako soukromou živnost s finanční výpomocí ostříhomské kapituly provozoval až do konce života. Císař Rudolf II. privilegiem 1584 tuto protireformačně orientovanou tiskárnu ustanovil jako jedinou oficiálně povolenou dílnu v Uhrách. Po Telegdiho smrti na ni vznesla vcelku oprávněné nároky kapitula, do jejíhož majetku se dílna jako trnavská **Tiskárna kapitulní** v letech 1586 – 1608 také dostala.

Itálie 16. století množství tiskáren oproti předchozí etapě zdvojnásobila (Benátky měly 620 dílen, Řím 175, Miláno 115, Florencie 80 či Boloňa 62). Protireformační program hájily především dvě institucionální dílny v **Římě**. První z nich je dnes nazývána **Tiskárnou římskou**. Byla založena papežem Piem IV. roku 1561 na pomoc šíření katolické víry. Činná byla jen do roku 1591. Jako první tiskař byl angažován Aldův syn **Paolo Manuzio** (1512 – 1574). Vazby na papežský stolec dokládají jím zde pořízená první vydání zásadních usnesení tridentského koncilu, např. *Canones et decreta sacrosancti eocumenici et generalis concilii Tridentini* (Roma 1564) nebo *Catechismus ex decreto concilii Tridentini* (Roma 1566). Druhou dílnou byla **Tiskárna apoštolská**, založená papežem Sixtem V. roku 1587. Mezi prvními tiskaři byl **Aldo Manuzio ml.** (1547 – 1597), syn Paolův. Tiskárna měla vlastní písmolijnu, která spolupracovala s pařížským Robertem Granjonem (zemř. 1589). Za nejznámější a také nejskandálnější publikaci počáteční éry bývá označována *Vulgata Sixtina* (Roma 1590), nezdařený a později zakázaný pokus papeže Sixta V. o tridentskou edici kompletní Bible. Instituce roku 1910 splýnula s Tiskárnou Kongregace propagandy víry a pod názvem Tipografia Polyglotta Vaticana je v činnosti dodnes.

Centrum **polského** knihtisku 16. století se zformovalo v **Krakově**. Výrazný podíl na tom měl první tamní tiskař polského původu a zakladatel slavné dynastie **Marek Scharffenberg** (zemř. 1545), který se nejprve profiloval jen jako nakladatel a mezi 1543 – 1545 vlastnil také tiskárnu. Po jeho smrti dílna přešla na dospělé syny **Mikołaje** (1519 – 1606) a **Stanisława** (zemř. 1584). S využitím kopií obrazového cyklu wittenberského Mistra MS, které pocházely od Jiřího Melantricha, vytiskli Markovi synové první úplnou bibli v polštině nazvanou *Biblia, to jest Księgi Starego i Nowego Zakonu* (Kraków 1561). Úpravcem staršího textu byl polský kazatel a filolog ze Lvova Jan Nycz zvaný též Leopolita, odtud běžné pojmenování památky jako Bible Leopolity. Roku 1565 se podnikavý Mikołaj Scharffenberg osamostatnil a méně zkušený bratr Stanisław zůstal v původní otcově dílně až do konce života. Mikołaj obdržel roku 1577 titul dvorního tiskaře nově zvoleného krále Štěpána Báthoryho. Během vojenských výpadů musel kvůli výrobě administrativní literatury provozovat knihtisk formou „létací tiskárny“, jak ji polští historikové nazývají, např. v Malborku, Varšavě nebo Lvově.

V Krakově paralelně pracoval také **Maciej Scharffenberg** (zemř. 1547) z luboměřské větve Scharffenbergových. Tiskl mimo jiné polský překlad české satiry *Frantowe prawa* (Kraków 1542), dochovaný dnes jen unikátem. Z luboměřské větve pocházel také vynikající tiskař a dřvořezáč **Kryspin Scharffenberg st.** (1513 – 1576). Před rokem 1537 se učil u Macieje Scharffenberga v Krakově, pak působil ve wittenberské dílně Lucase Cranacha st. A ve Zhořelci. S nadějí na lepší zisky přesídlil do Vratislavi, kde 1551 získal měšťanství. Zdejší Kryspinova tiskárna, z jejíž produkce známe více než 200 titulů, se specializovala na latinskou a německou administrativní literaturu,

módní humanistické básnictví a na učebnice (polština je doložena pouhými 2%). Scharffenbergovy kontakty s bohemikálním prostředím, o nichž svědčí minimálně reedice Güntherova tisku *Ein Gesangbuch der Brüder inn Behemen und Merherrn* od Michaela Weißehe (Wrocław 1564), nebyly dosud zkoumány. Kryspinův bratr **Jerzy Scharffenberg** (zemř. 1584) byl dřevořezáčem ve Zhořelci a snad i ve Frankfurtu/O. a Berlíně. Často užíval monogram GS (= Georg Scharffenberg). Je pravděpodobné, že těmito iniciálami právě on podepsal ilustrace české verze Mattioliho *Herbáře jinak Bylináře* (Praha 1562).

V Krakově paralelně působil další tiskař polského původu, totiž **Łazarz Andrysiowicz** (zemř. 1577). Roku 1550 se oženil s vdovou po Hieronimu Wietorovi. Získal měšťanské právo a rok po sňatku zavedenou živnost přenesl na sebe. Pracoval bez výrazné konfesijní orientace. Tiskárna jako jedna z prvních počala vydávat básně mladého renesančního básníka Jana Kochanowského. Mimo jiné zde vyšla také populární anonymní hra *Thragedyja żebracza* (Kraków 1552), jejíž překlad publikoval Ondřej Graudens i v Čechách. Roku 1577 převzal živnost vzdělaný syn Jan, který po nobilitaci 1588 užíval jméno **Jan Januszowski** (1550 – 1613). Pod jeho vedením dílna s beztak už silnou tradicí získala pověst nejlepší tiskárny 16. století v Polsku. Tak jako u pražského Melantricha byla i zde akcentována osvětová, nauková i zábavná literatura měšťanská. Vedle fraktury, švabachu a antikvy francouzského a nizozemského původu se zde dočkala prvního uvedení též „polszczyzna“, nejstarší původem polské latinské tiskové písmo. Januszowski novinku představil programovým spiskem v národním jazyce *Nowy charakter polski* (Kraków 1594). Výtvar Januszowského se běžným textovým písmem kvůli hybridní povaze nikdy nestal. Prozrazoval totiž více prvků písma psaného než tiskového, ale tím, že měl sytý písmový obraz a tíhl k dloužení liter, sloužil občas alespoň k vyznačování nadpisů.

Zatímco Scharffenbergové, stejně jako moravský Jan Günther nebo český Jiří Melantrich, postavili svou činnost do služeb národní pospolitosti, jako významná osobnost celoevropské knižní kultury se profiloval **Christophe Plantin** (1518/25 – 1589), tiskař, nakladatel a knihvazač pocházející z Francie a usazený i s rodinou v **Antverpách**. Tiskárnu zde založil v roce 1555 a vedl ji s několika přestávkami, které na nátlak katolické cenzury nuceně trávil v Paříži a Leidenu, až do smrti. Během pařížského pobytu zakoupil část pozůstalosti po francouzském písaři Claudu Garamondovi. Aby si zabezpečil plynulý přísun méně obvyklého tiskového písma (např. etiopského a syrského), po návratu vybudoval 1563 – 1564 při tiskárně s pomocí dalšího písaře Jacoba Sabona i vlastní písmolijnu. Do ní pak povolal vynikající odborníky, např. Francouze Roberta Granjona.

Mezi léty 1567 – 1576 Plantin disponoval 16 až 22 knihtiskařskými lisy a 1570, ač nebyl katolík, získal od španělského krále Filipa II. titul dvorního tiskaře s právem kontrolovat produkci ostatních antverpských tiskařů. Důsledky španělské invaze dolehly však i na Plantinovu tiskárnu, jež koncem 70. let udržela v činnosti jen 5 lisů. Proto byla prozíravě už 1567 založena filiálka v Paříži. Na radu humanisty a Plantinova korektora Justa Lipsia byla část antverpské dílny přenesena do Leidenu. I když Plantin zbytek života strávil v Kolíně/R., mateřská dílna v Antverpách fungovala dál a po jeho smrti připadla zeti **Janu Moretovi st.** (1543 – 1610). Syn Balthasar 1610 přiměl ke spolupráci vynikajícího malíře a kreslíře Petra Pavla Rubense, jehož kresebné návrhy asi osmdesáti frontispisů a titulních stran ještě zvýšily beztak již nadprůměrně kvalitní úroveň publikací. Traduje se, že Rubens pro tiskárnu kreslil z přátelství jen o nedělích a svátečních dnech, aby honoráře nenavýšovaly tiskárně finanční náklady. Moretovi prodali tiskárnu 1876 městu, které v ní o rok později instalovalo vůbec první světové muzeum staršího knihtisku.

Obchodně zdatný Plantin soustředil kolem sebe několik humanisticky orientovaných spolupracovníků (Hubert Goltzius, Gerard de Jode, Abraham Ortelius, Justus Lipsius, Arias Montanus) a dokázal tak ustát nesmírně silnou konkurenci asi 80 dílen, které za jeho života v Antverpách fungovaly. I když inklinoval k nakladatelské sféře firmy více nežli k řemeslné typografii, nelze mu upřít ideový podíl na většině písařských, grafických a tiskárenských aktivit firmy. Během čtyřiatřicetileté činnosti vyprodukoval více než 1.500 náboženských i světských publikací takřka ze všech oborů lidské činnosti. Dnes se pro tyto knihy užívá pojmenování plantinky. Tiskárna užívala od 60. let zvláště u levnější antické literatury nové, menší typy kapesních knižních formátů zvaných **dvánáctěrka** a **šestnáctěrka**. Ve spolupráci s vyspělými externími grafiky tiskárna propracovala integraci tisku z výšky (sazba) a tisku z hloubky (mědiryt). Zcela přesné zvládnutí soutisku dovolovalo pak povýšit ilustrační složku, řetězenou do obsáhlých ryteckých cyklů, nad vlastní textové sdělení. Spolupráce s předními soudobými kartografy přinášela zisk i pro cestopisnou literaturu vybavovanou mědirytovými mapami.

V letech 1569 – 1573 se pracovalo na osmidílném kompletu *Biblia sacra hebraice, chaldaice, graece et latine*. Tato katolická redakce, nazývaná též Polyglota antverpská, vznikla v nákladu 1.200 výtisků na papíru a 13 na pergamentu pro Filipa II. Ačkoli text závadným shledán nebyl, přijetí edice provázely určité rozpaky katolického kléru kvůli tiskařově konfesi. I přes tyto výhrady získal Plantin 1570 nejen titul dvorního tiskaře, ale zároveň

i privilegium na tisk liturgik pro Španělsko a Nizozemí. Jedním z prvních oficiálních titulů byl bibelotový *Index librorum prohibitorum* (Antwerpen 1570). Taktéž ze 70. let pochází asi 15 Plantinových originálních slepotiskových vazeb pro španělského krále Filipa II. Některé z nich nesou zlatenou dominantu (ruka držící kružítko). Tento motiv Plantin užíval asi ve 40 variantách též jako tiskařský signet (zlaté kružítko bylo ostatně domovním znamením nemovitosti „De gulden passer“, v níž Plantin od 1557 bydlel a pracoval).

Zhruba v době, kdy se Plantin etabloval v Antverpách, zapouštěl knihtisk své kořeny také na teritoriu **Ruska**. Nejstarší doklady řemesla souvisejí s cyrilským knihtiskem uvedeným do země za vlády cara Ivana IV. Hrozného v době rozšiřování Moskevského velkoknížectví. Z jeho rozhodnutí a s podporou pokrokového metropolity Makarije byla v sídelní **Moskvě** založena snad roku 1553 (či 1555) cyrilským písmem pracující dílna, o jejíž existenci nemáme dnes kromě několika impresorsky bezpříznakových tisků žádné jiné zprávy. Proto se v odborné literatuře označuje jako **Tiskárna anonymní**. Prvními doloženými tiskaři byli od 1563 společníci **Ivan Fedorov** (před 1530 – 1583) a **Petr Timofejev** (zemř. po 1576). Oba připravovali v církevní slovanštině knihy pro Rusko nejpotřebnější, a to liturgické. Fingovaná obvinění z hereze i závist pravoslavných církevních kruhů přinutila dvojici Moskvu už 1565 opustit a přesídlit do litevského Zabludova, pak do Lvova a později do ukrajinského kulturněpolitického centra Ostrohu. Zde v církevní slovanštině vyšla první *Biblia sirěč knigy Vetchago i Novago zavěta po jazyku slovensku* (Ostrog 1580-1581). Touto Ostrožskou biblí, prvním kompletním vydáním všech Knih v církevní slovanštině, vyvrcholila Fedorovova pionýrská ediční i umělecko-řemeslná činnost a je zároveň jeho prací poslední. Po Fedorovově a Timofejevově odchodu z Moskvy počal nejstarší stálou dílnu provozovat od roku 1587 Andronik Timofejev Neveža (zemř. 1602).